

करून आणले होते. कोठे वेळळ कोठे जर्मनी, पण महाराजांचे प्रेमाला दिशांचे व देशाचे बंधन नाही. वडिलांनी तीन-चार दिवस राहून जैनधर्मावर चर्चा केली. ते फारच संतुष्ट झाले. महाराज त्यांना म्हणाले— “तुमचा देश फार भोगप्रथान आहे, असे ऐकतो. त्या देशाला जैन धर्माची खरी गरज आहे. कितीही भोग घेतले तरी तुप्ती येते काय? खरी तुप्ती तर तुमच्या आत्म्यात आहे. खरा आनंद तुमच्या हृदयात आहे. एक क्षणभर जरी तुम्ही तुमच्या आत्म्याच्या वैभवाला, गौरवाला पाहाल तरी तुम्ही तुमचे जीवन सफल कराल.”

अशा शेकडो घटना महाराजांच्या वेळळच्या वास्तव्यात घडतच राहातात. अनेकांच्या मनातील नेमके दुःख हेलून महाराज त्यांना दुःखमुक्त होण्याचा मार्ग सांगतात. जीवनावर प्रेम करायला शिकवतात. जीवनाचे जे क्षण माणूस विकारात, अहंतेत व ज्या घडपडीने आतापर्यंत कुणीही सुखी-समाधानी झाला नाही अशा घडपडीत घालवतो, त्यातून क्षणभर दूर नेऊन हळूच धर्माची बीजे त्याच्या हृदयात पेसून जातात. जीवनात अंधार आहे म्हणून त्याचीच विवंचना करीत न बसता, तेथे ज्ञानाची, विवेकाची, प्रज्ञेची एक पणती लावली तर अंधार राहात नाही, हे त्यांचे सांगणे किती मोलाचे आहे, याची प्रब्रीती येते. संसार असार आहे, अनित्य आहे, दुःखमय आहे असा विचार ते देत नाहीत. ते म्हणतात—प्राप्त जीवनच परमात्म्याच्या संगतीत, त्याच्या चिंतनात, त्याच्या सेवेत घालविले तर संसार असार नाही वाटत. याच संसारात राहून अनेक लोक बुद्धत्वाला, कैवल्याला नाही का प्राप्त झाले? दिव्यत्वाचा अनुभव घ्यायला, त्या दिव्य परम परमेश्वराचे दर्शन घ्यायला मानवाला शिकविले पाहिजे. “आनंद हेच जीवनाचे स्वरूप आहे” हा विचार अधिक प्रभावी रीतीने मांडायला हवा. मानव जन्म हा जणू मानवाला एखाद्या चौरस्त्यावर उभा करतो. कोणत्या रस्त्याने जायचे आहे हे त्याला कळायला हवे आहे. ज्ञानमागणी का भोगमागणी, हिंसेच्या मागणी की अहिंसेच्या मागणी, परमात्म्याच्या प्रेममय मागणी की नारकीय द्वेषमय मागणी हा विवेक त्याला शिकविणे हेच तर संताचे कार्य आहे. संत हा प्रवृत्तिमार्गाही शिकवीत नाही की निवृत्तिमार्गाही शिकवीत नाही. तो तर आनंदाचा, ज्ञानमयतेचा, विवेकाचा, सर्वस्व समर्पणाचा मार्ग शिकवतो.

महाराजांशी अनेक जण अगदी आपल्या घरच्या थोर मंडळीशी वागावे असे वागतात. महाराजांनी कधी कुणाला आज्ञा केलेली दिसून आलेली नाही. महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व इतके प्रेममय आहे, इतके समतेचे आहे की त्यांची प्रेरणा नाकारली जात नाही. महाराजांची प्रेमळ दृष्टीच अशी आहे, आणि वाणी अशी शर्करावगुंठित आहे की त्यांची प्रेरणा, त्यांचे सागणे, हे जणू आपले काम आहे, असे साच्यांना वाटते. त्यांनी

आश्रमाच्या कार्याला शिस्त लावली, त्यात देखील आग्रही प्रवृत्ती नाही, कुणाला शिस्तीचे पाठ शिकविले असे नाही. व्यक्तीने शिस्त लावली म्हणजे काम कसे सुंदर व नीटनेटके होते. याचे पाठ घ्यावे म्हणून आधी केले व त्यातूनच समोरच्या व्यक्तीने काही शिकावे ही त्यांची धारणा. मुलांना, कार्यकर्त्यांना भय वाटेल अशी शिस्त महाराजांना अभिप्रेत नाही. त्यामुळे कार्यकर्ते त्यांच्या गैरहजेरीत देखील तितक्याच शिस्तीने, तितक्याच तन्मयतेने कार्य करीत असतात. महाराज म्हणतात— जर शिस्तीने कसे वागावे, कसे काम करावे हे तुम्ही नाही शिकलात तर ज्या समाजात तुम्ही राहाता तो समाज तुमच्यावर टीका करील व तुमच्या मनातील शांती नष्ट करून टाकील.

लहान लहान गोष्टी चांगल्या शिस्तबद्धरीतीने पार पाडल्याबद्दल कौतुकाचे शब्द उच्चारण्याचा, त्याची पाठ धोपटण्याचा, चार चौघांसमोर त्याचे कामाबद्दल कौतुक करण्याचा महाराजांचा शिरस्ता आहे.

कौतुक करावे तर महाराजांनीच, असे उद्गार कार्यकर्त्यांनी काढलेले आहेत. त्यातूनच अधिक कार्य करण्याची प्रेरणा कार्यकर्त्यांना मिळत राहाते.

महाराज एकदा म्हणाले, “महाराष्ट्रातील लोक फार कदू आहेत. चार कौतुकाचे, प्रेमाचे, सद्भावनेचे शब्द देखील खर्च करायला ही मंडळी तयार होत नाहीत. ज्याला पैसे पडत नाहीत, अशी मिठास वाणीच महाराष्ट्रातून लुप्त होते की काय अशी भीती वाटते. त्यामुळे महाराष्ट्रातील मंडळी उत्तरेकडे जम बसवू शकत नाहीत. महाराष्ट्रातील नेते अखिल भारतीय स्वरूपाचे नेतृत्व का मिळवू शकत नाहीत, याचे रहस्यही हेच आहे. आम्ही हैद्राबाद संस्थानात नोकरी करताना पाहिले आहे की सर्वच अधिकारी अत्यंत आदबशीर असत. दफ्तरात देखील मी पाहिले आहे की, सहसा कुणाचा पाणउतारा करणे, दम भरणे, उणे-दुणे बोलणे या गोष्टी सहसा घडत नसत. चुकले तरी ती चूक मोठ्या प्रेमाने समजावून सांगितली जाई.”

महाराजांच्या जीवनाचे रहस्य हेच आहे. त्यांनी आपले हृदय बंद करून नाही घेतले. मनाच्या, हृदयाच्या भावनांच्या खिडक्या त्यांनी सतत उघडत्या ठेवल्या. हजारो माणसांच्या संगतीत राहाताना त्यांना महाराजांनी जाणून घेतले. नाक्यावरचे काम करताना जी मंडळी तेथे येत ती गरीब असत, श्रीमंत असत, त्या सर्वांशी ते प्रेमाने बोलत, वागत, त्यांच्याशी त्यांच्या हृदयाच्या तारा जुळत. केवळ व्यवहारापुरतेच संबंध नाही राहात. त्यांच्या जीवनात ते दाखल होत. त्यांच्या सुखदुःखाशी समरस होत. त्यांच्या समस्या जाणून घेत. त्यातून मार्ग शोधत. त्यातूनच विराटतेचे दर्शन त्यांना घडे. आपण ज्यांना भेटतो, त्यांच्याही हृदयातून सुप्तपणे माणुसकीचा झरा वाहातो आहे, याची खूण

पटत असे. असे भाग्यवान आयुष्य जगणाऱ्या व्यक्तीच्या अंतर्मनाचा शोध घेणे खरे तर अत्यंत अवघड. कारण ते सूक्ष्मात सूक्ष्म असूनही सर्वांना व्यापून राहाते. सामाजिक जीवन जितके स्वच्छ, निर्मल राहील तितकेच धर्माचे अवतरण समाजाच्या हृदयात प्रविष्ट होईल.

एकता, वाणी व कृतीची :

असाच एक प्रसंग महाराजांना आठवला होता. महाराज कोपरगावी गेले होते. कोपरगाव तसे चांगले समृद्ध. खडेलवाल समाज तेथे बहुसंख्येने राहात आहे. महाराजांचे पूर्वाश्रमीपासूनचे ऋणानुबंध. तेथे दोन मोळ्या घरांत काही कारणामुळे वितुष्ट आलेले. पण हे घरगुती भांडण असले तरी समाजावर त्याचा फार वाईट परिणाम झालेला होता. सामाजिक एकतेला तो जणू अभिशापच होता. महाराजांनी मोळ्या चातुर्यने तो विवाद संपविला. गावात सामाजिक विवाद आहे, असे दिसले की महाराज म्हणत, “इथे मी आहार नाही घेणार. सारेजण प्रेमभावनेने राहणार असाल, जैन म्हणून साच्यात सद्भाव, सहकार्य, सहिष्णुता असेल तरच माझा मुक्काम इथे, नाही तर—”

महाराजांच्या वाणीत व कृतीत नेहमी एकवाक्यता असायची. जे बोलतील ते करतील. हा महाराजांचा स्वभाव दोघांनाही माहिती होता. अहंकारी माणसांना नेहमी वाटायचे की महाराजांनी आमच्या संसारिक भांडणात लक्ष घालायचे काही कारण नाही. महाराजांनी आपला आहार घ्यावा, स्वाध्याय करावा, उपदेश करावा आणि सुखाने राहवे. समीचीन करुणाबुद्धी असणाऱ्या महाराजांनी आपल्या मिठास वाणीने व निग्रहात्मक आचाराने त्यांच्यात ऐक्य घडवून आणले. समाजात संघर्ष, वाद-विवाद, भांडण-तंटे दिसले की महाराजांचा आत्पा तळमळतो. ते व्यथित होतात. ही सामाजिक चेतनाच महाराजांच्या विशालदृष्टीचे दर्शन घडविले. “मी काय केवळ आहारासाठी मुनी झालो? समाजाचे ऋण आम्ही नाही फेडणार तर कोण फेडणार?” हा महाराजांचा निरंतरचा विचार. इतका व्यापक विचार सहजी दिसून येत नाही. ज्या गावांत परस्पर भ्रातृभाव नाही, ऐक्य नाही, तेथे आहार त्यांच्या गळ्यातून खाली कसा उतरणार?

कदाचित ही करुणाच त्यांचे जीवनाचे एक स्वतंत्र दर्शन होऊन राहिली आहे. ही जी समीचीन दृष्टी आहे, समाजाबद्दलची, मानवासंबंधीची तीच खन्या अर्थाने जीवनदृष्टी आहे. याबाबत महाराजांची विचारसरणी अत्यंत स्वच्छ आहे. ते म्हणतात की मला जे प्रिय आहे, त्यासाठीच तर माझा हा संन्यास आहे. माझा मार्ग तुमच्यातून जातो, म्हणूनच तर तुमची काळजी आहे. समाजाचे ऋण मी मानतो, आणि जाता जाता, सहजपणे जर त्या समाजाला मला काही देता आले तर ते मला दिलेच पाहिजे. माझ्यापूर्वीही हजारो

संतांनी हेच केले आहे. नाहीतर धर्मोपदेश देण्याचा, ग्रंथ लिखाण करण्याचा, जैन संस्कृतीच्या प्रचाराचा मार्ग साधू-संतांनी स्वीकारलाच नसता. ही सारी सामाजिक प्रबोधनाची कार्ये आहेत व ती साधू-संतांनी हजारो वर्षे आपल्या आपल्या परीने पार पाडली आहेत.

प्रदूषणाबाबत :

एकदा महाराज आपल्या भक्तांना उद्देशून म्हणाले,

“आज काळ प्रदूषणासंबंधी खूप चर्चा आहे. पण हे प्रदूषण का होते, हे लोक जाणत नाहीत. लोकांच्या मनांत लोभ सुटला आहे. मोठे मोठे कारखाने काढतात. त्याची घाण नदीत, समुद्रात वाहात जाते. हवेत धूर व विषारी वायू सोडले जातात. हवा, पाणी, अन्न सारेच दूषित केले जातात. हे सांच्यांना कळते, कळत नाही असे नाही. पण लोकांचे आरोग्य, त्यांचे स्वच्छ हवापाण्याबद्दलचे हक्क, याबाबत लोक फार उदासीन आहेत. मी अनेक शहरांत, गावांत, खेड्यांत हिंडतो आहे. सर्वजण स्वच्छ हवा, पाण्याबद्दल निष्काळजी आहेत. उत्पादन वाढले म्हणजे झाले. पण ज्यांचेसाठी हे उत्पादन करायचे तो समाज मृत्यूच्या मुखात गेला तरी हरकत नाही, अशी वृत्ती कारखानदारांची आहे. त्यांच्या हृदयात मानवाबद्दल, त्यांच्या जीविताबद्दल करुणा कुठे आहे? स्वार्थापलीकडे त्यांना काही दिसत नाही. तेव्हा अगोदर तुमच्या हृदयात करुणा, प्रेम, सहानुभूती जागृत करा. आपण जे करतो त्यातून इतरांच्या जीविताबद्दल आदर, प्रेम दिसते की नाही, याचा विचार अगोदर केला पाहिजे. दुसऱ्याच्या जीवनाबद्दल समान आदर व प्रेम हीच तर महावीरांची शिकवण आहे. ‘दया धर्मका मूल है, पाप मूल अभिमान’ हे तत्त्व तुमच्या जीवनांत उतरले पाहिजे. प्रत्येक जीवाबद्दलचे प्रेम म्हणजेच तर अहिंसा आहे.”

साध्या साध्या प्रसंगातून मानवाच्या सुस्वास्थ्यासाठी, त्यांच्यात प्रेम निर्माण क्वावे म्हणून ते आपला विचार पेरीत असतात. समाज म्हटला की तेथे दुफळ्या असणार, हेवेदावे असणारच, हे महाराज कधी विसरत नाहीत.

औरंगाबाद येथे एक विशाल ग्रंथालय असावे, व जैनॉलॉजीवरील अद्यावत ग्रंथ त्यात असावेत अशी इच्छा त्यांची आहे. तेथे जैन म्युझियमही असावे, हा त्यांचा विचार महत्त्वाचा आहे. कारण अनेक शतकांतून अनेक जैन घराण्यांची राज्ये औरंगाबादेच्या परिसरात होती. त्या घराण्यांचा सुसूत्र इतिहास आज उपलब्ध नाही. जर जुन्या मूर्ती, शिलालेख, नाणी, जिनमंदिरे, ग्रंथ सापडले तर त्यांचा संग्रह अशा जैन म्युझियममध्ये करता येईल व अध्ययनाचे एक नवे दालन मोकळे होईल असे त्यांना वाटते.

जटवाडा:

औरंगाबादेजवळच जटवाडा या गावी वीसपंचवीस जैन प्राचीन मूर्ती सापडल्या होत्या. त्या मूर्ती अतिशय सुंदर असून त्यांच्या पीठासनावरील कोरीव लेखातून बराचसा प्राचीन इतिहास उपलब्ध होण्यासारखा आहे. त्या दृष्टीने महाराजांनी तेथील जैन समाजाचे लक्ष्मी वेघले आहे. महाराजांची सूक्ष्म ऐतिहासिक दृष्टी पाहिली तर आश्चर्य वाढून जाते. त्यांच्या प्रयत्नाने जटवाडा आता एक आणखी नवे क्षेत्र म्हणून प्रसिद्धीच्या मार्गावर आहे.

सामाजिक संतुलनाबाबत ते म्हणतात, “मानवाचे जीवन विविध स्तरावर समाधान पावत असते. प्रथम ते व्यक्तिगत कुटुम्बापुरतेच मर्यादित असते, पण व्यक्ती व कुटुम्ब स्वतःपुरते समाजापासून वेगळे राहू शकत नाही. त्याला सामाजिक आशय व आयामही हवे असतात. ती सामाजिक दृष्टी निरोगी पद्धतीने विकसित करता आली पाहिजे. समाजात जितके वैविध्य आहे, सामाजिक दृष्टी जितकी व्यापक व निर्माणी, निरंहंकारी राहील तितका व्यक्तीचा विकास देखील चांगल्या तर्फेने होईल. समाज आणि व्यक्ती यांचे एक संतुलन असते, हे संतुलन ठेवण्याचे कार्य संस्कृती करीत असते. हे संतुलन यांत्रिक युगाने काहीसे बिघडले गेले आहे. समाज अनेक समस्यांनी वेढला गेला आहे. स्वाधने व आत्मकेदित झाल्याने “घर” नावाची संस्था मोडककीस आली आहे. बंगले बांधताना ते “घर” रहावे याकडे दुर्लक्ष झाले आहे. त्यामुळे भोगवादाकडे माणूस अधिक झुकला आहे व समाजापासून विन्मुख होऊ लागला आहे. या दोन्हीत जितके संतुलन राहील, सहकार्य व आस्था राहील तितके सामाजिक समाधानाच्या तत्त्वाचे संतुलन राहील.”

हा जो विचार आहे, तो सामाजिक बांधिलकीचा आहे. “समाजाची प्रतिष्ठा हा केंद्रबिंदू मानला तरच धर्म प्रतिष्ठित होईल.” हे महाराजांचे वाक्य अनेक सत्यांना एकाच वेळी प्रस्थापित करते. आपले विचार जरी वैज्ञानिक दृष्टिकोनाने त्यांनी मांडले नसले व तो विचार जरी त्यांनी शब्दबद्ध केला नसला तरी आपल्या विहाराच्या समयी त्यांनी जे विचार वारंवार प्रगट केले, त्यांतून सामाजिक एकतेचा, त्याच्या प्रतिष्ठेचा, त्याच्या आंतरिक स्नेहबंधाचाच विचार दिसून येतो. जीवनाचा प्रत्येक क्षण अशा सामाजिक प्रेरणेने जगायला चेतना देखील स्वच्छ व प्रामाणिक असावी लागते. त्या चेतनेचे स्फुलिंग महाराजांच्या जीवनात दिसून येतात. ही अत्यंत गौरवाची गोष्ट आहे की अशा विशाल सामाजिक जीवनाचा साम्राज्याने विचार करणारा एक संत आपल्यात आज विद्यमान आहे.

जैन समाजाचे अस्तित्व गेल्या हजारो वर्षांपासून अविचल रूपाने का टिकून राहिले? त्या समाजाने आपल्या डोळ्यादेखत अनेक धर्म, धर्मपंथ, संस्कृती, राजकीय सत्ता, भौतिक आचार-विचार यांचे उदयास्त पाहिले आहेत. मुनीच्याच नवे तर गृहस्थी जीवनातही कालानुरूप झालेले बदल समाजाने कधी झिंडकारले, तर कधी स्वीकारले आहेत. बदल हाच तर जीवनाला नित्य स्वच्छ करणारा भाग आहे. तरी निर्ग्रंथपणाचे नेतृत्व, मार्गदर्शन व भक्ती याबाबत जैन समाजाने कधीच तडजोड केलेली नाही. भगवान महाराजांनी सांगितलेली निर्ग्रंथ जिनदीक्षा पद्धती अविरतपणे चालू राहात आली आहे. त्याच प्रवर्ज्येचा स्वीकार करावा अशी हृदयात असलेली तीव्र तळमळ त्यांनी उतरत्या वयातही पूर्ण केली.

आपले विचार स्पष्टपणे व शांत चित्ताने मांडण्यासाठी ते निवडतात पूजा-विधानाचे प्रसंग. पंचकल्याणिक प्रतिष्ठा महोत्सव सोहळे तर महाराजांच्या उपस्थितीत किती तरी ठिकाणी पार पडले. श्रावकांचा आग्रह असतो, महाराजांनी उपस्थित राहावे. महाराजांना ते मनापासून आवडतेही. महाराजांना रांगोळी सुंदर काढता येते. विविध विधानांत वेगवेगळ्या आकृतीनी रांगोळी काढावी लागते. त्या रांगोळीतून विविध प्रकारच्या बीजमंत्रांची रेखाटणी करायची असते. तो एक भाग अतीव आकर्षक असतो. महाराज हजर असणे म्हणजे सारे कसे आकर्षक, सुंदर, कमनीय असते. विधानांचा बारीक सारीक तपशील महाराजांना ज्ञात आहे. जो विधी करायचा, जे मंत्र म्हणायचे, जी अर्धे चढवायची त्याबाबत महाराज फारच चौकस. सर्वांना नीट समजाऊन सांगणार. त्या विधानांची संपूर्ण माहिती करून घ्यायची. त्यातील बारकावे सांगायचे. पूजा किंवा विधान करणाऱ्यांची मानसिक शुद्धता करायची.

पंचकल्याण प्रतिष्ठा महोत्सव :

श्रुतकेवली श्री भद्रबाहूपासून तो मुनिश्री आर्यनंदीजी पर्यंत सहस्र सहस्र पूज्य मुनिवर्यांनी हे सामाजिक मेलावे भरविले व त्यांतून सामाजिक प्रेरणांचे प्रवाह वाहविले आहेत. ते उत्सव महोत्सव केवळ बाह्य साधन आहे. त्यामुळे घडलेला लाभ, फायदा पैशाच्या रूपाने मोजता येत नाही. असा दिव्य सामाजिक लाभ घडवून आणण्यात अशा उत्सवाचे फारच मोलाचे योगदान आहे. सामाजिक प्रेरणांचे, खन्या अर्थाने, आदानप्रदान अशाच ठिकाणी घडते. लहान लहान घोळक्यातून विविध प्रश्नांची चर्चाही होत राहाते. समाजासाठी काय नवनवीन योजना आखल्या पाहिजेत, कोणते विचार कालबाह्य झालेले आहेत, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक कार्यासाठी कुठे, कोण, कसकसे प्रयत्न करीत आहे, याचा ऊहापोह, चर्चा व विचारमंथन अशा उत्सवप्रसंगी होत

आले आहे. हीच तर उपलब्धी आहे. दुसरी उपलब्धी म्हणजे तेथे जमलेल्यांच्या चेहन्यावर उमललेले भावबंध. जैन समाजाचा तोडवळा, त्याची स्वप्ने, त्याच्या आशा-आकांक्षा, त्याची सुखदुःखे अशा कितीतरी भावभावनांचा अभ्यास तेथे करता येतो. मुनिश्री आर्यनंदीच्या विचारांचा मतितार्थ वरील विवेचनावरून सहज लक्षात येतो. सामाजिक ऋणानुबंध हे समाजाचे आरोग्याचे लक्षण आहे. आज कुटुम्ब व्यवस्थाच मोडकळीस येत आहे व त्यातून विविध सामाजिक समस्या उद्भवत आहेत. लहान लहान कुटुम्बांना आपल्या जीवनात स्थैर्य देण्याची फार मोठी गरज समाजशास्त्रज्ञांना भासत आहे. जैन समाजात देखील अशा लहान लहान कुटुम्बांचे प्रश्न शहरातूनही निर्माण झाले आहेत. शहरात राहणारा जैन समाज विखुरला गेला आहे. नात्यातील माणसांनाही ती कुटुम्बे पारखी झाली आहेत. अशा विभक्तिकरणामुळे त्या कुटुम्बांची मने दुर्बल झाली आहेत. त्या पोकळीची, अलिप्ततेची, वेगळे पडले असल्याची भावना त्यांना भेडसावीत आहे. काही निमित्ताने एकत्र येण्यासाठी हव्या असणाऱ्या संघटनाही अल्प आहेत. त्यातूनही सर्वसमावेशक असा भाग नाही. समाजाच्या दुःखाचे हे दुष्ट चक्र आहे. अशी एकटी-दुकटी राहणारी कुटुम्बे सामाजिक जाणीवांपासून वंचित राहतात. हा एक मोठा अभिशापच होय. कारण सामाजिक ऋणानुबंध कमी झाले असल्याने त्यांच्यात होणाऱ्या भांडणांना सोडवणारी यंत्रणाच नष्ट झाली आहे. त्यातूनच जीवनात नैराश्य, कुंठा, अगतिकता, विफलता आली आहे. अशा वेळी या पंचकल्याण प्रतिष्ठा महोत्सवांची गरज वाढली आहे. सामाजिक संबंध स्वच्छ ठेवण्यासाठी, परस्परांच्या समस्यांना समजावून घेण्यासाठी हे एक सामाजिक व्यासपीठच झाले आहे.

काही काही जुन्या परंपरांमध्ये एखादे सामाजिक स्नेहसंबंधाचे तत्त्व अंतर्भूत असते इकडे आपले लक्ष जात नाही. महाराज हे एक अशाच परंपरेचे पाईक आहेत. प्रतिनिधी आहेत. त्या परंपरेतून लोकसंपर्क साधला जातो, आणि अशा लोकसंपर्कमुळेच जीवनानुभवाच्या शीतल लहरीचा सुखद अनुभव घेता येतो. साधूने जनसंपर्काचे माध्यम मोळ्या कौशल्याने वापरल्याचा इतिहास अगदी ताजा आहे. या कामी अशा जनसंपर्काला मुनिश्रीनी प्राधान्य दिले आहे. उत्सव, समारंभ, प्रतिष्ठा इ. गोष्टी या सेतू आहेत. लोकांचे जीवन जवळून पाहण्यासाठी या सेतूचा उपयोग जितक्या अनुकंपेने, जाणतेपणाने व सहृदयतेने मुनिश्रीनी करून घेतला आहे तितका अन्य कुणी करून घेतला आहे, असे वाटत नाही.

“शिक्षणाची व संस्कारांची विक्री होऊ नये”:

नुकताच वेळच्या शिक्षकांनी महाराजांचा ८९ वा वाढदिवस ३ मार्च १९८८ रोजी

मु नि श्री आ र्य नं दी : जी व न गा था

साजरा करायचे ठरविले. त्याच वेळी लाख रुपयांचा निधी देखील महाराजांच्या एखाद्या योजनेसाठी घावा, असे सान्यांच्या मनात होते. पण महाराजांना हे आवडणारे नाही. सत्कार, समारंभ, गुणकीर्तन आपले आपण करून घ्यायचे, हे त्यांच्या प्रकृतिधर्मला मंजूर नव्हते. मग असा काही उत्सव करण्याची कल्पना म्हणजे फारच झाले. पण कार्यकर्त्यांची आंतरिक इच्छा होती. प्रेरणा मिळावी, आम्ही सारे करतो, अशी त्यांची भावना.

धीर धरून सारे जण महाराजांचे कडे गेले. सारे जण स्तब्ध. काय बोलावे? कसा प्रस्ताव मांडावा? कुणी मांडावा? असे सारे प्रश्न. महाराजांनीच मग विचारले—“अरे असे स्तब्ध का? काही विपरीत झाले का?” मग शिक्षकांनी आपली योजना सांगितली. महाराजांनी शांतपणे ती ऐकली. ते म्हणाले—“माझ्या गुरुंची आज्ञा असेल तरच मी संमती देईन. मी गुरुदेवांच्या म्हणजे आचार्य श्री समंतभद्रांचे आज्ञेशिवाय काही सांगू शकत नाही. तुम्ही त्यांची आज्ञा घेऊन या.”

असा शिष्य गुरुंच्या आज्ञेशिवाय काहीएक न करणारा. लहानपणी जसे ते आई-वडीलांच्या आज्ञेप्रभाणे वागत. तसेच त्या मुनीपदाला प्राप्त होऊनही गुरुंची आज्ञा पाळणारे. सारे सर्वस्व गुरुदेवांचे चरणी अर्पण करून “मुक्त आनंदाचे” जीवन जगणे हीच त्यांच्या जीवनाची रीत. हे जे समर्पण आहे तेच किती मोलाचे आहे. जे काही आहे ते सारे गुरुंचे. त्यात स्वतःचे काही नाही. ही जी मनीमानसी अकर्तृत्वाची, अभोक्त्याची भूमिका आहे ती अनाश्रवाची आहे. कर्मबंध होईलच कसा? ही जी कर्मनिरपेक्षता आहे तीत फलाशा तरी कशी असेल?

शिक्षक म्हणाले—“आम्ही आचार्यांची परवानगी आणतो. त्यांचेकडे आम्ही हट्ट करतो.” शिक्षकांनी समक्षात जाऊन आचार्य श्री समंतभद्रजीना आपली योजना सांगितली. इतकेच नव्हे तर मुनिश्री आर्यनंदीजीच्याबद्दल कृतज्ञता म्हणून आम्ही हे करीत आहोत. आपण आज्ञा दिली तरच हा सोहळा होईल. अन्यथा...”

गुरुदेवांनी त्या शिक्षकांचा उत्साह पाहिला. त्यांची गुरुभक्ती पाहिली. गुरुदेवांना तरी काय हवे होते? गुरुदेव म्हणजे कृतज्ञतेचा सागर. आणि अलीकडे तर त्यांच्या त्या शहाणव्या-सत्याणव्या वर्षी त्यांच्यात नवीनच तेज संचारले होते. जे जे सात्त्विक, प्रेममय, कृतज्ञतामय असेल त्यासाठी त्यांचे मंगल पावन आशीर्वाद असत. तारुण्याला प्राप्त झालेली ही पिढीच काही तरी चांगले घडवू शकेल, काही नवीन घ्येयाने मार्ग आक्रमू शकेल, असा त्यांचा आशावाद असे. गुरुदेवासारखा आशावाद सहसा मुनिजनांत आढळत नाही. जिद्द असणारी, धडपडणारी, काही तरी नवीन करून दाखविणारी पिढी

पाहिली म्हणजे गुरुदेवांचा चेहरा आनंदाने फुलून जायचा. एक नवीनच चमक नेत्रांतून विलसू लागे. आनंदाचे स्वोत पाझरू लागत. उत्साह ही गुरुदेवांची शिदोरी होती. त्यातूनच ते मुक्त हस्ताने सान्यांना वाढून देत. पराक्रमी पिढीचे, दर्जेदार पिढीचे, धर्मकार्य परिबद्ध अशा या तरुण पिढीचे त्यांना किती कौतुक. त्यांनी परवानगी दिली.

शिक्षकांनीच हा उत्सव करावा, समारंभाचा खर्च संस्थेवर पढू नये. समाजाच्या पैशाचे आपण परम संरक्षक आहोत, त्याचा विनियोग काटकसरीने व जपून व्हावा, हे त्यांचे सांगणे होते. एका जैन मुनीचा हा उत्सव आहे, त्यातूनच सान्या प्रकारची दक्षता घेतली पाहिजे. सान्या आजी-माजी शिक्षकांना, विद्यार्थ्यांना, कार्यकर्त्यांना सामावून घ्यावे. पण काही झाले तरी हा उत्सव संस्थेने केला असे होऊ नये. आपलाच उत्सव आपण कसा करायचा? समाजाला ते रुचणारही नाही. म्हणून तुम्ही सारे जण मिळून करा. सत्कार्याचा सत्कार करायला महाराजांची (गुरुदेवांची) नेहमीच तयारी असते. आपल्यातील सत्-गुणांची जाहीररीतीने वाच्यता व्हावी, प्रकटपणे गौरव व्हावा अशी इच्छा कार्यकर्त्यांची नसावी. “आपण जे सत्कृत्य करतो ते दुसऱ्यासाठी नाही, तर स्वतःच्या आनंदासाठी, हे सदैव लक्षात ठेवा.”

शिक्षकांनी व कार्यकर्त्यांनी समारंभाची आंखणी केली. आणि दृष्ट लागेल असा तो समारंभ पारही पडला. मुनिश्रीची प्रकृती बरी नव्हती. रात्री तापही होता. आठदहा हजार मंडळी या समारंभास आवर्जून उपस्थित राहिली. महाराजांचे चाहते किती आहेत याची झालक पाहायला मिळाली.

या प्रसंगी भाषण करताना डॉ. निर्मलकुमार फडकुले म्हणाले—“हिंसेचा आश्रय घेत गर्जना करणाऱ्यांना इतिहासाने गिळकृत केले आहे. परंतु हिंसा, क्रोध, सूड, मत्सर, अहंकार यावर स्वाभाविक मात करून माणुसकीचा आदर्श निर्माण करणाऱ्यांनी मात्र इतिहासावर आपली पावले उमटविली आहेत. संताचे जीवन समर्पित असते. ते विश्व-जीवनाच्या कल्याणासाठी असते. या प्रमाणेच महाराजांनी जन-कल्याणासाठी कार्य केले आहे. साधुपुरुषाला वय असत नाही, वय असत ते शरीराला. आर्यनंदी महाराज म्हणजे सामाजिक व धार्मिक प्रबोधनाचे चालते बोलते विद्यापीठ आहे. माणसातील पशुत्व निपटून टाकणे आणि देवत्वाची जागृती करणे हे संतांचे कार्य असते. आर्यनंदी महाराजांनी हेच कार्य केले आहे.”

महाराजांचे सत्कारानिमित्त जे भाषण झाले ते तर सर्वांच्या हृदयाचा ठाव घेणारे होते. ते आपल्या भाषणात म्हणाले,

“हा सत्कार माझ्या गुरुंचा आहे. त्यांनी मला दीक्षा देऊन माझेवर अनंत उपकार केले. त्यांनी माझ्या जीवनात क्रांती घडवून आणली. दगडाला देवपण आणले. तेहा हे सारे जे गुणवर्णन डॉ. निर्मलकुमार फडकुले इ. वक्त्यांनी केले ते सारे माझ्या गुरुदेवांचेच आहे. माझी अशी इच्छा आहे की दोन-तीनशे मुलांना येथील गुरुकुलात विनामूल्य राहाण्याची, जेवणाची व अध्ययनाची निरंतर सोय व्हावी, आपले समाजात धर्माबद्दल जे अज्ञान आहे, सामाजिक कुरुठी आहेत, त्या घालवायब्या तरत्या बालकांना वेळीचयोग्य शिक्षण व धर्मसंस्कार मिळायला हवेत. शिक्षणाची व संस्कारांची विक्री होऊ नये. पैशाशिवाय गरिबांच्या शिक्षणाची हेळसांड होऊ नये, गुरुंच्या इच्छेनुसार येथील काही सद्हेतुपूर्तीसाठी आम्ही येथे आहोत.... आपण मोऱ्या प्रेमाने महाराजांचा सत्कार करीत आहात यात आपल्या हृदयाचा मोठेपणा आहे. परमपूज्य गुरुदेवांच्या पुण्याईनेच हे सारे होत आहे. त्यांच्याच चरणी मी माझा माथा ठेवला आहे. त्यांच्याच उपदेशाने आम्ही आता या लौकिक कार्यातून अलिप्त होत असून आत्मसाधनेत अधिक लीन होत आहोत.”

याच वेळी फडकुले यांनी एका महत्त्वपूर्ण प्रकाशनाची माहिती दिली. गेली दोन तपे ‘तीर्थकर’ हे वैशिष्ट्यपूर्ण, नवजागृती करणारे, समाजाला यथोचित नवी दिशा देणारे नियतकालिक प्रसिद्ध करणारे संपादक, श्रेणिक अन्नदाते यांनी सुमेरु प्रकाशनाद्वारे ‘तीर्थवंदना आणि मुनी आर्यनंदी ही चित्रकथा याच सुमुहूर्तविर वेस्त्रमध्येच वितरीत केली. या नाविन्यपूर्ण चित्रकथेचा फडकुल्यांनी परिचय करून दिला. मराठीत चित्रकथा—जैन चित्रकथा हा प्रकार श्रेणिक अन्नदाते यांनीच सुरु केला. तीर्थकर भगवान महावीर ही पहिली चित्रकथा प्रकाशित केल्यानंतर त्यांनी ‘तीर्थवंदना आणि मुनी आर्यनंदी’ ही दुसरीच चित्रकथा प्रकाशित केली. कमीतकमी शब्दात चित्रांचा संपूर्ण आशय अभिव्यक्त करण्याचे कमालीचे कौशल्य या चित्रकथेत हवे असते. आर्यनंदीं वरील या चित्रकथेत श्रेणिक अन्नदाते यांनी थोडक्यात आर्यनंदीचे जीवन, त्यांचे कार्य, तसेच कुंथलगिरी, वेस्त्रच्या लेणी, मुक्तागिरी, पावापुरी, सम्मेदशिखरजी यांची आर्यनंदीनी केलेली तीर्थवंदना आणि तीर्थरक्षणासाठी दिलेली प्रेरणा याचे सुंदर दक्क-वाच्य असे चित्रण आहे. प.पू. शांतिसागर महाराज, गुरुदेव समंतभद्र यांचेही चित्रण अनुषंगाने आले आहे. ही चित्रकथा खूपच लोकप्रिय ठरली.

हा सोहळाच स्वयंस्फूर्त असा कृतज्ञता अभिव्यक्तीचा होता. मनातील हे भाव आसमंतात जणू मिसळून गेले होते. सारे वेस्त्र गाव भारावून गेल्यासारखे झाले होते. ‘आर्यनंदी’ या व्यक्तिमत्त्वाचा हा प्रभाव होता.

महाराजांचे साधे बोल, हृदयस्पर्शी भावना व चारित्र्य यांची हृदयंगम एकात्मता, त्यांच्या प्रत्येक कृतीतून प्रत्ययास येते. मानवाच्या दुःखाचे कारण मानवांनी घारण केलेले, दुभंगलेले व्यक्तिमत्त्वच आहे. आत एक वाटते आणि आचरण दुसरेच घडते. आज असे दुभंगलेले व्यक्तिमत्त्वच स्वतःच्या व समाजाच्या नाशाला, दुःखाला कारणीभूत झालेले आहे. जीवनाला प्राप्त झालेला हा अभिशापच आहे. जे जसे आहे, ते तसे स्पष्ट व प्रामाणिकपणे उच्चारणे मानवाला शक्य होत नाही. त्यामुळे परस्परातील विश्वासार्हता मोडकळीस आली आहे. याहून सामाजिक दुरावस्था ती काय आहे? त्यात भरीत भर म्हणून राजकारणाच्या वाईट प्रवृत्ती देखील घरोघरी शिरत आहेत. मुलाचा वडिलावर, गुरुचा शिष्यावर, पतीचा पत्नीवर, एका समाजाचा दुसऱ्या समाजावर विश्वास उरला नाही. समग्र जीवनात व्यापून राहावी अशी विश्वासार्हता गमावून जीवनात सुख उपलब्ध होणे शक्यच नाही. दिलेला शब्द पाळणे हा अभिशाप व कुचेष्टाचा विषय बनत आहे. हे असे जीवन मुनिश्रीना मान्य नाही. प्रामाणिक जीवनाचा कसोशीने अंगीकार करणारे मुनिश्री या सामाजिक दुरावस्थेबद्दल चिंतीत असतात. मानवाने विशेषत. जैन तरुणांनी उच्च आकांक्षांनी प्रेरित व्हावे व आपल्या जीवनात काही ध्येय बाळगावे व त्या ध्येयासाठी त्यांनी सर्वस्व अर्पण करावे असे त्यांना वाटते.

माधुर्य आत्मरत्तीचे:

“एका इंग्रज चरित्र लेखकाने अशा व्यक्ती संबंधी जे म्हटले आहे “In all other characters, when one listens to the sounds, one hears echoes of strife and contention. Nevertheless, far from being at loose ends within themselves such great persons are found to organise their lives around some supreme values and achieve purpose and drive.” खरोखरच सार्थ वाटते.”

स्वीकारलेल्या जीवननिष्ठांचा सर्व बळाने सांभाळ करीत आपले इस्पित साध्य करण्यात मुनिश्री यशस्वी झाले आहेत. सत्यार्थने स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व निर्माण करून सामाजिक प्रेरणांशी ते जोडून देणे अवघड असते. साधनांच्या अभावात देखील साध्याशी सरळ सरळ संबंध प्रस्थापित करता येतो, हे सांगणारेच त्यांचे जीवन आहे. कोणत्याही विद्यापीठाची पायरी न चढता या सृष्टीच्या विश्वविद्यापीठात स्वतःच शिक्षक व स्वतःच विद्यार्थी होऊन त्यांनी आपले वर्तमान जीवन घडविले आहे. वैभवसंपन्न व्यक्तीही त्यांच्या या परमोपलब्धीपाशी विनम्र होतात. जवळजवळ सर्व तारुण्य एखाद्या सामान्य माणसासारखे संसार परिरक्षणार्थ घालविणारा हा माणूस त्याही परिस्थितीत आत्म्याचे गीत गात होता. दुःखितांचे अश्रू पुसत होता. अनेकांना धर्म शिक्षणात रस घ्यायला

लावत होता.

जागोजागी जाग आणणाऱ्या पाठशाळा चालवीत होता. आत्मशक्तीचा जास्तीत जास्त वापर करून दुसऱ्यांच्याही जीवनांत आनंदाची फुले फुलवीत होता. आत्मप्रेरणांचा विकास करताना, हृदयातील दुर्लभ प्रेमभावांकुरांना फुलविताना त्यांनी साधने नाहीत म्हणून कधीही नैराश्याने स्वतःला व्यथित करून घेतले नाही. उत्कट जीवन साधकाचे असेच असते. सारीकडे नैराश्य व दौर्बल्य पसरले असले तरी अशी दिसायला दुर्बळ व्यक्तिमत्त्वाची माणसे आपल्या आत्मबळाने दुर्धर, विपरीत परिस्थितीशी सामना देतात. विपरीततेला आत्मानुकूल परिवर्तित करण्याची संधी प्रत्येकाला येते, पण फारच थोडी मंडळी त्याबाबतीत सावधान असतात.

मुनिश्रीच्या जीवनातील चढउतार म्हणजे त्यांच्या यशाच्या मार्गातील एक एक दीपस्तंभ होते. घाबरणे, भयभीत होणे व उगाचच संकटांचा बागुलबुआ उभा करून कार्यारंभ न करणे हा त्यांचा पिंडच नाही. गुरुदेवांनी आज्ञा केली की “पंगु लंघयते गिरिम्” ही उक्ती ते अंमलात आणतात. उत्तरेकडील नऊदहा हजार किलोमीटरच्या पदयात्रेत त्यांचा हा आत्मविश्वास, दृढता व धर्मप्रेरित कर्मयोग दिसून आला. त्या यात्रेसंबंधी त्यांचे एक सत्तशिष्य श्रीपाल साहुजी (औरंगाबाद) सारा वृत्तांत मोळ्या रसिकतेने सादर करतात. मुनिश्रीच्या उत्तरेकडील प्रवासात ते व त्यांची कुठुंबीय मंडळी मुनिश्रीच्या बरोबर होती. मुनिश्रीच्या विहार हा एकट्याचा होता. कुठलाही लवाजमा, प्रसिद्धी, जाहिरातबाजी नाही. प्रदेश अनोळखी, माणसांचे स्वभाव माहिती नाहीत, हवामानही लहरी. थंडी तर मी म्हणत असे. पाऊस पडला तर असा की विचारू नये. ऊनही अत्यंत कडक. श्रीपालजी सांगतात— “इतक्या लांबवरच्या प्रवासात मुनिश्रीना कधी थकवा नाही. एखाद्या तरुणासारखे त्यांचे चालणे. एखाद्या वनराजासारखे निर्भय. ज्या मागने सहसा कुणी जात नाही अशा जंगलातून, डोंगर पठरावरून त्यांचा विहार होत असे. संध्याकाळ झाली की मुनिश्री थांबत. कुठेही झाडाखाली, निर्जन अरण्यात शिळेवर एखाद्या शाळेच्या ओसरीवर महाराजांची समाधी लागे. त्यांच्या या पदयात्रेत साच्या गोष्टी जणू पूर्व नियोजित असल्याप्रमाणे कशा होत, याचे आम्हाला आशचर्यच वाटे. उघड्या देहाने व नेहमीच आपल्या गुरुदेवांचे मनी स्मरण करीत ते सर्व विकल्प दूर सारत. रात्री हात-पाय चेपू देत नसत. सेवा घ्यायची नाही, आपलेसाठी कुणी काही करावे असे त्यांना वाटतच नाही. देहाचे झाले तेवढे लाड पुरी झाले. देहासाठीची गुंतवणूक ही बुडित खात्यातील आहे, हा महाराजांचा “देहपूजे” संबंधीचा विनोद. खरी गुंतवणूक करायची ती आत्म्यासाठी, जैनसमाज हा व्यापारी, त्यांनी शाश्वत खात्यातच गुंतवणूक करावी असे त्यांचे सांगणे. सार्थ उपमा, दृष्टांत आणि उदाहरणे ही त्यांच्या उपदेशाची हुक्मी साधने. सामान्य शेतकऱ्याला समजेल अशा मृदू-कोमल आवाजाने ते त्यांच्या हृदयस्थ परमात्म्याला जागे करीत. बीज पेरणे हे जणू काम. बाकीची मशागत ज्याची त्याने शक्तीप्रमाणे करावी.”

हा जो स्वभात आहे, तो केवळ अलौकिक आहे. श्रद्धेने पेरायचे आणि संतुष्ट व्हायचे. संतोषाचे अमृत असेच आहे. लोभाला दुसरे औषध नाही. पुरुषार्थ संतोषात आहे, अर्थसंचयात नाही. पण तो संतोष आत्म-स्वीकृत कायनि परिपूर्ण होतो. संतुष्ट असायला तशी समजच हवी. हव्यास नको, म्हणून चालत नाही. संतुष्टता म्हणजे निष्क्रियता नाही. पुरुषार्थाच्या साधनेत संतुष्टता असली तरच निर्लोभता, शुचिता प्राप्त होते. अन्यथा अहंकाराचे स्फुलिंग तेथे तळपू लागतात.

महाराजांच्या जीवनाचे हे सूत्र मोठे मार्मिक आहे. त्यांच्या हृदयात जे अपरिग्रहतेचे फूल अुमलेले आहे, त्याचे श्रेय त्यांनी संतोष-प्रवृत्तीच्या केलेल्या मनोहर साधनेत आहे. कशाचीही तक्रार नाही. तक्रार भ्णजे स्वच्या सामर्थ्याची अवलेहना. आपल्या सामर्थ्याची पुरेपूर जाण असणारा माणूस तक्रार ती कशाची न कुणाची करणार? दीपाला सूर्य होता येत नाही. आणि सूर्याला दीप होता येत नाही. दोघांचे सामर्थ्य आपआपल्यात सामावले आहे. त्यात तक्रारीला जागा कुठे? जीवनाला नीट समजावून घेतले, त्या जीवनाचा सम्यक्खोध झाला तरच अशी परमसंतोषी अवस्था प्राप्त होते. एक कोटी फंड जमविण्याच्या उद्देशाने त्यांनी विहार केला खरा. पण तो आत्मसाधनेसाठी केवळ निमित्त होता. ते म्हणतात— “मी कोण फंड जमविणारा. गुरुंची आज्ञा, आणि आज्ञापालन करणाऱ्याला स्वतःचे मत नसते. मिळाले तरी ठीक, नाही मिळाले तरी ठीक. नियतीच्या हातातील पते कुणाला पाहाता येतात?” ही जी तृप्तीतील वीतरागता आहे, ही त्यांनी जे अध्ययन, चिंतन, मनन केले त्यातून अवतीर्ण झाली आहे. नाही तरी मानवाच्या जीविताचा काय भरवसा आहे? कशानेही हे जीवन परिरक्षित नाही. सारे क्षणभंगुरत्वच भोवताली भरून राहिले आहे. जीविताबद्दल खरी खुरी जाण हृदयात दृढ झाली तरच खरा संतोष प्रगटतो. “झाले, हेच बहू झाले,” असा प्रशांत, सौम्य भावच त्यांना सहजानंद देऊन जातो.

मुनिश्वतांचे चिंतन :

महाराज म्हणतात, “सामायिक हे चित्तशांतीचे परमसाधन आहे. सर्व हव्यासातून, राग लोभातून मुक्त होऊन श्रेष्ठ समत्वाची, समेतेची उपासना सामायिक व्रताने होते. जीवन कसे प्रशांत होऊन जाते. मुनिजनांनी तर श्रावकांनाही सामायिक करायला हवे भ्णजे, चित्तवृत्तीचा संकोच करून, मन वचन व शरीराच्या सर्व क्रिया-कलापांचा निग्रह करून एक शांत आत्मतत्त्वाचे ध्यान केल्यानेच अशी संतोषीवृत्ती प्राप्त होते. मुनिजनांनी तर प्रत्येक क्षणच सामायिक व्रतात घालवायचा असतो. ‘सुख-दुःखे समेकृत्वा, लाभालाभौ जयाजयौ’ ही विचारधारा नित्य अंतरंगातून प्रवाहित राहिली तर असे घडू शकते.”

मुनिश्रीनी मुनीसाठी सांगितलेल्या सामायिक, प्रतिक्रमण, छेदोपस्थापना, परिहार विशुद्धी इ. व्रतांचे संस्कार मनावर करून घेतले आहेत. केवळ शब्दसूप वा व्रतसूप ते शब्द राहिले नसून स्वतःच्या दैनंदिन जीवनात ते उत्तरविण्याचा त्यांचा सतत प्रयत्न असतो. कसल्याही विपरीत घडणाऱ्या, मनाविरुद्ध घडणाऱ्या गोष्टीबद्दलही त्यांच्या मनात क्षोभ

होत नाही. त्या घडणारच होत्या, त्या घडणार नाहीत यावर आपले काय नियंत्रण आहे? आणि ते खरेच आहे, असे वाटते. भूकंप येतात, वादळे येतात आणि हजारोंचे जीवन वाच्यावर सोडून निघून जातात. कुठे आहे आपले नियंत्रण? तेव्हा स्वीकृत जीवनात हे सारे घडणारच, अशी धारणा करून ते हृदयातून परम संतुष्ट आहेत.

ही संतुष्टता त्यांनी निष्क्रीय नाही होऊ दिली. संतुष्टता म्हणजे आपल्या कार्यासाठी असलेले वरदान होय. त्यामुळे फलाशा राहात नाही व फलाशेमुळे प्राप्त होणारा हर्ष वा विषादही राहात नाही. मन कसे प्रसन्न राहाते. त्यांच्या जीवनाला त्यांनी मोळ्या परिश्रमाने घडविले आहे. सूक्ष्मतेने घडविले आहे. प्रेमाने घडविले आहे. त्यांच्या चित्तवृत्ती नित्य प्रफुल्लित का आहेत, याचे रहस्यही तेच होय. मुनिश्रीच्या जीवनाचा प्रवाह असाच वाहात आहे. अनेकांच्या जीवनात ते आनंदाची बरसात करीत भ्रमण करीत आहेत. त्यात देखील एकजागरूक भावना आहे. गुलाबाचे, शेवंतीचे ताटवे फुलले म्हणजे सुवास पसरतोच. त्यात कर्तृत्वाचा भाव असत नाही. अशी निरपेक्ष भावना त्यांनी मोळ्या प्रयत्नांनी जपली आहे. लोक काय म्हणतील अशी भीती ते कधीच बाळगत नाहीत, कारण कांहीं अपेक्षाच त्यांचे ठायी नाही. त्यांचे हृदय निर्मळ असल्याने त्यांच्या ठायीची भक्तीही निर्मळ. “वाचेचा रसाळ अंतरी निर्मळ” ही जी उक्ती आहे, ती मुनिश्रीना शोभून दिसते. आपले कार्य हे जनसेवेचे आहे, जनतेला ते पटले तर, त्यांना रस वाटला तर ते प्रतिसाद देतीलच, अशी त्यांना खात्री आहे.

वेस्त सारख्या सर्वस्वी बाजूला असलेल्या ठिकाणी गुरुकुल संस्था उभी राहील की नाही, अशी शंका अनेकांच्या मनात होती. पण महाराजांनी आपल्या प्रयत्नांनी हे कार्य उभे केले. कार्यकर्त्यांचे एक वर्तुळच तयार केले. आणि आज हे कार्य मोळ्या उमेदीने, जिदीने आकार घेत आहे. सामान्यांचे हित हे प्रधानतेने स्वीकारलेले तत्त्व त्यांनी कधी दृष्टीआड होऊ दिलेले नाही.

मुस्लिम बांधवांचे मानसिक परिवर्तन:

एकदा वेस्त जवळील पीराचे बाभुळगाव येथे महाराजांचा मुक्काम होता. या गावात प्रसिद्ध अशी उत्सवाची परंपरा होती. त्या उत्सवात प्राणीहत्या होत असे. दहा हजार मुस्लीम मंडळीचे भोजन ‘इस्तेताम’ तयार होत असे. आताही त्याची जुळवाजुळव, तयारी सुरु होती. पण त्यांच्यातीलच एक काजी म्हणाले, “हे बघा, आपल्या गावात जैन साधु आर्यनंदी महाराजांचा मुक्काम आहे. तेव्हा येथे आणणाला मांसाहार करता येणार नाही.” काजीचे हे विधान ऐकून काही मुस्लीमबांधव खवळून म्हणाले,

“त्या मुनीचा व आपला काय संबंध? ते आपल्या धर्माप्रिमाणे वागतात, आपण

आपल्या धर्माप्रिमाणे वागू.”

तरीही ते बुजुर्ग काजी म्हणाले— “खानेपीनेमें धरम कहाँ है! मुनिजी यहाँ रहते हुवे जीवहत्या नहीं होगी” आणि झालेही तसेच. महाराजांची उपस्थिती हेच एक मोठे वरदान आहे. त्या मुस्लिमांनी खरोखरच उदार भावनेने त्या दिवशी आपली परंपरा मोडून दाल चावलचे शाकाहारीच जेवण केले. पुण्यमय अस्तित्वानेही काही गोष्टी कशा घडतात, याचेच हे उदाहरण आहे. महाराजांचा विहार ज्या ज्या गावी झाला, तेथे मुस्लिम बांधवही होते. त्या बांधवांना ते कुराण शरीफातील अनेक उतारे सांगत. उर्दू तर महाराजांची जणू मातृभाषाच वाटावी इतकी सफाईदार. त्यांचे सांगणे मोठे नजाकतदार, लचीले असे. त्यामुळे मुस्लिम समाजात देखील महाराजांचा प्रेमाचा दबदबा असे. ते तर महाराजांना “पीर” च म्हणत. महाराजांनी आपल्या सेवेने त्यांची मने जिंकली आहेत. प्रेमाला जात, रंग नसतो. प्रेमाच्या धर्मला नावही नाही, आणि त्याचा कोणताही पवित्र ग्रंथ नाही. शाश्वत प्रेम हे आकाशासारखे अनंतच. त्या प्रेमाचेच स्वरूप म्हणजे दिगम्बरत्व आहे. जिनवाणी सर्व जीवांच्या प्रेमापोटीच तर जन्मली आहे. जिनवाणीत जीवप्रेमा पलीकडे काय आहे? वात्सल्यच धर्म आहे.

अपघाताचा प्रसंग :

याच वेळकच्या परिसरातील एका गावी महाराज विहार करीत होते. आणि सकाळी ते शौचविधीस निघाले. इतक्यात काय प्रमाद घडला हे कळलेच नाही आणि महाराजांचा पाय घसरून महाराज खाली कोसळले. क्षणभर काय झाले ते कळलेच नाही. कमङ्डलू बरगड्यांच्या खाली आले. ३/४ बरगड्यांना चांगलाच मार बसला. साक्षात् प्राण-वेदनांचा कल्लोळ उठला. पण महाराजांनी तोंडातून केवळ णमोकार मंत्राचा जप चालू केला. श्रावकांनी त्यांना उचलून आणले. पाटावर निजविले. निर्ग्रंथ दिगंबर साधुत्वावर हे अचानक प्राण-संकट. शरीर तर वृद्धत्वाने जर्जर झालेले. पण वेदनेचा मुखावर काहीच परिणाम नाही. “काही झालेच नाही. थोडेसे लागले असेल. तुम्ही काळजी करू नका.” मग आंबेहळद इ. आयुर्वेदिक औषधांचा लेप लावला गेला. आहार घ्यायचा तर दोघांनी धरून उभे केल्यावर. असे पाचसात दिवस गेले. सारे चिंतित होते. एक्स-रे नाही की काही नाही. वैद्य डॉ. अरविंद अन्नदाते आले. त्यांनी तपासले व पूर्वीचाच उपचार करायला सांगितले. महाराज शांत. औषधोपचार सुरुच होता. त्या तीव्र वेदनेतही महाराजांची शांती ढळली नाही की मुनिव्रतांची पालना खंडित झाली नाही. देहाची इतकी निर्ममता. काही दिवसांनी आपोआपच सुरक्षीत झाले. या अपघाताची वार्ता गावोगावी पसरली. हजारो भक्तांनी आश्रम गजबजून गेला. भक्तांनी सेवा

करण्याचे भाव व्यक्त केले. पण महाराज म्हणत, “थोडेसे लागले होते. शरीर आहे. वेदना होणारच. सारे चांगले होईल.” ही वार्ता पूज्य गुरुदेवांना कळविली होती. तेही व्यथित झाले. त्यांनी आस्थेने पत्र लिहून चौकशी केली. काळजी घेण्याची सूचना केली. पूज्य गुरुदेवांचे पत्र आणि आशीर्वाद पाहून महाराज आनंदित झाले. त्यांच्या आशीर्वादानेच मी बरा झालो. “समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे, असा सर्व भूमंडळी कोण आहे?” हे स्वामी रामदासांचे वचन त्यांनी म्हणून दाखविले. गुरुदेवांवर किती श्रद्धा, किती विश्वास. असे समर्पण पाहायला मिळणे दुरापास्त.

दुःखांचे प्रसंग असे अनेकदा आले. अशा प्रसंगी महाराजांची मानसिक शांती कधी ढळली नाही. उलट पुराणांतरी ज्या ज्या मुनिराजांवर अनेक दुर्घर प्रसंग आले, त्यांची आठवण करून, त्यां प्रसंगाच्या मानाने हे दुःख तर काहीच नाही, अशी ते समजूत घालीत. देह आहे तोपर्यंत सुख-दुःख येणारच. ती म्हणजे तर पूर्वसंचित कर्माचा उदय होय. आम्ही त्या पूर्वसंचित कर्माचा “भोग” टाळू शकत नाही. म्हणून जे प्राप्त होणार त्याचा वृथा हर्ष-विषाद काय मानायचा?

तत्त्वज्ञानं हि जागर्ति।
विदुषां आर्ति संभवे॥

साधू पुरुषांना दुःख झाले की त्यावर खरे औषध म्हणजे तत्त्वज्ञानच आहे. त्या तत्त्वज्ञानाने मानसिक बळ प्राप्त होते. दुःखाचा विसर पडतो. प्राप्त कर्तव्यात कसूर होत नाही. आचार्य कुंद कुंद देवांनी निर्भयत्वाची एक कसोटी सांगितली आहे. ते म्हणतात

निस्संका होति निब्धया तेण

जो निःशंक आहे, तोच निर्भय आहे. शरीर, भोग व संसार यांचे जे स्वरूप आहे म्हणजे नश्वरता-ते खरेच आहे-आणि आत्मा हा नित्य, अजर-अमर आहे—हे खरेच आहे, अशी ज्याची दृढ श्रद्धा आहे, तोच निर्भय होय. अशी विवेकशीलता धारण केल्यामुळेच महाराजांचे हृदय खंबीर झाले आहे. त्यांच्यातील निर्भयत्व हे असेच समीचीन तत्त्वस्वरूपाच्या जाणीवेत आहे. मुनिजनांनी अविरत ज्ञानाचार संपन्न होण्याचा जो प्रयत्न केलेला असतो व जे कठोर संयमत्व धारण केलेले असते त्यातून देह दुःखाच्या अतीत जाण्याची एक भावावस्था त्यांना प्राप्त होऊ शकते. देहातीत स्थितीचा अनुभव घेणे यामुळेच शक्य होते. सामान्यतः मानव दुःखाने, वेदनेने किंवा त्यांच्या आशंकेनेही व्यथित होतो. परंतु दृढतेने त्यावर विजय मिळविता येतो. जे सामान्यांना दुष्कर वाटते ते योगी-

जनाना सुकर व सुलभ वाटते. देहदुःखाशी असंपृक्त राहाण्याची कला अशा मुनिराजांनी साध्य केलेली असते. हाच योग होय. आसने किंवा श्वासोच्छवासाचे नियंत्रण हे बाह्य उपचार होत. आतून देहदुःखासंबंधी अलिप्तता स्वीकारता आली तर त्या दुःखांचा निचरा आपोआपच होतो. “दुःख तर पाहुणे आहेत,” महाराज म्हणतात, “ते येणार, चार दिवस चैनीत राहाणार, आणि जाणार.”

अशी दृष्टी लाभलेल्या संताला समत्वाची देणगीच लाभलेली आहे. जीवनाकडे पाहायाचा माणूस जो पर्यंत आपला दृष्टिकोण समत्वाचा करीत नाही, तोपर्यंत त्या दुःखाचे भय वाटते व सुखाचे कौतुक वाटते. आणि अशाच वेळी धर्म आठवतो. हजारे वर्षांपासून धर्माच्या कल्पनांनी मानवाला मृत्युसमोर उभा असताना देखील धैर्य व समाधान प्रदत्त केलेले आहे. दुःखासारखा, खरा तर शिक्षक नाही. दुःखांनी व्यथित होण्यापेक्षा त्याच्यापासून काही शिकता आले तर ते मानवाच्या अधिक हिताचे आहे. दुःखाने जीवन समृद्धीची वाट धुंडाळता येते. का येतात ती दुःखे? त्यांना आपले घर कसे सापडते? ‘एखादे विमान पडले तर काही वाचतात, काही मरतात. जगणाऱ्यांनी काय केलेले असते म्हणून ते वाचले? असे विचार मनात येतात. आणि विचारी माणूस त्याचे उत्तर धर्माच्या शिकवणुकीतून शोधतो. त्या उत्तराच्या आधारे तो आपले समाधान करून घेतो.

जैन निर्ग्रथ मुनीनी केवळ धर्मग्रंथातून शरीराच्या नश्वरतेचे पाठ घेतलेले नसतात, किंवा दुःखांच्या आवागमनांचा विचार केलेला नसतो, तर तसे जीवन ते घालवीत असतात. शरीरापासून जशी अलिप्तता स्वीकारलेली असते तशी शरीराला होणाऱ्या व्याधी व त्या व्याधीच्या तीव्रतेमुळे होणारे दुःख यांचा अनुभव घेऊनच त्यांनी त्यावर विजय मिळविलेला असतो. वेदना होत नाहीत असे नाही. पण त्या वेदनांच्या उदयाच्या क्षणी अ-वेदकत्वाचा ज्ञानमय अनुभव घेण्याची पृथगात्मता त्यांनी स्वीकारलेली असते.

मनुष्य उराशी अनेक सुखस्वप्ने बाळगतो. ती स्वप्ने आहेत, इकडे मात्र त्याचे दुर्लक्ष होते. स्त्रियामध्ये तरुणपणी विवाहोत्तर अनेक अपेक्षा बाळगण्यात येतात. पण त्याही केवळ अपेक्षाच असतात. सत्य होतीलही वा होणार नाहीत, अशी धारणाही त्यावेळी होणे अगत्याचे आहे. अशा अपेक्षा फोल ठरल्यास दारुण मानसिक आघात झालेले आपण पाहतो. आपल्याला जे प्राप्त आहे तेच खरे तर आपले आहे. जन्माची वा मृत्युची आकांक्षा देखील योग्य नव्हे व त्यासाठीच असे संस्कार मनावर केले पाहिजेत की दुःखे केळाही अवतरतील. त्यातून समतोलपणे व मन विचलित न होऊ देता कसा मार्ग काढता येईल, हे पाहायला हवे.

मुनिश्रीनी आपले जीवनच असे घडविले आहे की त्यात आकुलता नाही. हवे नकोचा विचार नाही. एक प्रकारची खंबीर वृत्ती त्यांनी कटाक्षाने जोपासली आहे. आई-वडिलांचे मृत्यू त्यांनी असेच साहिले. अश्रू आले होते, हृदय काही वेळ सुन्न झाले होते, मनात अनेक विचारांनी काहूर माजविले होते. त्यावेळी वयही असे फार नव्हते. तरी परंतु त्या दारुण दुःखाने निराश किंवा हताश न होता त्यांनी सांसारिकतेची जबाबदारी दृढतेने स्वीकारली होती.

महाराज म्हणतात—

“गृहस्थ असो की मुनी-साधू सर्वांनी मनाला दुःख सहन करण्याची, त्या दुःखाने खचून न जाण्याची, दुःखाने मानसिक संतुलन न गमावण्याची संवयच लावायला हवी. धैर्य आणि स्थितप्रज्ञता असल्याशिवाय दुःखावर विजय मिळविता येत नाही. मुनिजनांना भूक, तहान, रोगराई, पीडा यांचा त्रास सहन करावा लागतो. दुर्जनांचे कठोर शब्द सहन करावे लागतात. मारही खावा लागतो.

खादखोद पृथ्वी सहे / काटकूट बनराय।
दुष्ट वचन साधू सहे / और से सहा न जाय।

उपसर्गाचा क्षण :

त्या संदर्भात त्यांनी एक आठवण सांगितली. ते म्हणाले, एका गावात मुस्लीमांची खूप संख्या होती. आणि नग्न साधूला आमच्या गल्लीतून आम्ही जाऊ देणार नाही, असा हट्ट त्यांनी धरला होता. मला तर मग हे प्रेमाचे आव्हान स्वीकारणेच भाग होते. दिगंबर साधूला, की जो सर्वावर प्रेमाचा वर्षाव करतो, या सारखी आनंदाची गोष्ट नव्हती. ते सारे माझेच बांधव नव्हते का? मी तेथून जायला निघालो. इतक्यात एक दगड भिरभिरत आला. माझ्या डोक्यावर लागला. थोडी घेरी आल्यासारखे झाले. माझेकडून काहीच प्रतिसाद नव्हता. थोडा वेळ थांबलो. पुढे निघालो. इतक्यात काही मुस्लीम भाई आले. त्यांनी हात जोडले. पुनः पुनः माफी मागू लागले. मी त्यांना खास उर्दूमध्ये थोडा उपदेश केला. ती सारी मंडळी मोठी प्रेमळ वाटली. त्यांच्यात माणुसकी होती, दयाभाव होता. मी पुढे निघालो. (तासगाव १९६३)

ते म्हणाले— “आजकाल मनुष्य सहनशक्ती, विवेक घालवून बसला आहे, असे आढळते. लहान सहान कारणांनी दंगे, मारामार्या होतात. अगदी क्षुद्र कारणांनी ज्यांची मने एवढी प्रक्षुब्ध्य होतात ती माणसे हा देश, हा समाज कसा काय सुधारतील? आपल्या

देशात अनेक प्रकारच्या रीती-भाती, पूजा-पद्धती, आपले विचार विरोधी असले तरी मांडण्याची पद्धती हजारो वर्षांपासून आहे. सारेच या भूमीचे पुत्र आहेत. सान्यांच्या देहात याच मातृभूमीचे रस-रक्त, हाडे-मांस आहे. परकीय कोण आहे? सारे स्वकीयच आहेत. विचार-आचार भिन्न असू नये असे निसर्गाला देखील वाटत नाही. माणसांनी स्वर्गाची स्वन्जे पाहिली आहेत. पण निर्मिती मात्र नरकाची करीत आहेत. माझे तेकडे खरे, इतरांचे सारे चूक हे कोणत्याही समंजस, चौकस व विवेक संपन्न समाजात मान्य नाही. जी भांडणे पूर्वी धर्माच्या नावावर लोक करीत ती आता राजकारणाच्या नावावर करीत आहेत.”

एकदा ते दर्शनार्थीना उद्देशून म्हणाले, “मंदिरात जाऊन जिनमूर्तीचे दर्शन तर तुम्ही अनेकदा घेता. पण त्यातून काही प्रकाश तुमच्या हृदयात का शिरत नाही? कुणाचा अडथळा आहे? कोण उभा आहे तुमच्यात व त्या प्रभूच्या दर्शनाच्या मध्ये? का आपली जीवने वारंवार विकारांकडे वळतात? याचा विचार प्रत्येक मानवाने करायला हवा. ज्यातून तुमच्या जीवनात खरा आनंद, खरे सौख्य प्राप्त होईल, असे आचार-विचार आपण स्वीकारायला हवेत. कदाचित तुमचा मोह, तुमचे अज्ञान, तुमची भ्रांती तुम्हाला तसे करू देत नसेल तर, पुरुषार्थने ते अडथळे तुम्हीच दूर करायला हवेत. नुसते दर्शन काय करणार आहे? नर्मदेच्या गोट्यावर सतत पाणी वाहते, पण ते बाहेर काढल्यावर कोरडेच राहातात. तसे तुमचे होऊ नये.”

जलमे बसे पत्थरी तनकी गई न आग।
संगत से सुधरी नही धन्य जागो अभाग॥

येणाऱ्या जाणाऱ्या प्रत्येकाला अंधारातून नवीन वाट दाखविण्याचे जागरूक कर्तव्य ते न थकता पार पाडीत आहेत. मुनीनी नाही तरी काय करावे? मुनिश्रीचा मुनिधर्म हा काही सुनिश्चित, आखीव-रेखीव थोडाच असतो? तो मार्ग तर अपरिचित, अस्पर्शित व विविध समस्यांनी भरलेला असतो. ती वाट निसरडी असते. त्या वाटेवरचे आढ्वान स्वीकारातच मुनीना सावधपणे, अप्रमत्तपणे, जाणीवपूर्वक मार्ग आक्रमीत जावे लागते. मुनिधर्मातील विविध तपांचा कठोरपणे स्वीकार करीत व पूर्वापार रीतीने चालत असलेल्या आचारांचे निर्दोष पालन करीत अत्यंत आनंदाने आपल्याच नवे तर प्रत्येकाच्या जीवनात सुखाचे ताटवे फुलविण्यात मुनिश्रीना अपार आनंद वाटतो.

